

Тема: ЗАГАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ЩОДО ЕКОЛОГІЧНОГО ІНСПЕКТУВАННЯ

- Історія розвитку природоохоронної справи в світі та в Україні.
- Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Основні поняття: природоохоронний захід, природоохоронне законодавство, заповідні об'єкти, охорона природи, екологізація виробництва, екологічна безпека.

Історія розвитку природоохоронної справи в світі та в Україні.

З розвитком людського суспільства дедалі більше поширюється вплив людини на природу. Особливо великих масштабів набув цей процес в епоху науково-технічної революції.

Науково-технічна революція та пов'язані з нею грандіозні масштаби виробничої діяльності людини призвели до великих позитивних перетворень у світі. Водночас різко погіршився стан навколишнього середовища. Тому охорона довкілля, захист його від забруднень – одна з найважливіших глобальних проблем сучасності.

Ще в 500 р. до н.е. в Афінах було ухвалено чи не найперший у світі закон, який забороняв викидати сміття на вулицях, а змушував робити це за містом, на відстані 10 стадій (близько 1-1,5 км) від міської стіни. І хоча впродовж століть було ухвалено безліч мудрих і корисних законів, і досі багато хто намагається викинути сміття за «кілометр» від власного житла, незважаючи на кілометри сусіда. Зрештою смітником стала, по суті, уся наша планета.

Природні ресурси оберігали ще в давні часи. Так, у 242 році до н.е. відомий індійський правитель Ашока з династії Маур'їв видав низку декретів («Написи Ашоки»), що раціонально регламентували риболовлю і полювання, а також вирубування лісу.

Природоохоронні аспекти в законодавстві Ярослава Мудрого.

Перші знайдені історичні документи, що прямо чи опосередковано торкаються питань охорони природи на території нашої країни, датуються періодом Київської Русі-України. Охорона деяких природних об'єктів (водні джерела, печери, окремі дерева, гаї, камені, окремі види тварин тощо) нерідко підтримувалась певними традиціями та релігійними віруваннями.

Природоохоронна справа на території України має глибокі історичні корені. Здавна заповідні території створювали з метою охорони і відновлення чисельності цінних мисливських видів тварин у місцях княжих і царських полювань. «Государеві» займища, потішні луки й ліси, на яких «діялись лови», були й у Київській Русі. Серед них – урочище Соколинний Ріг, один із районів сучасного Києва – «Звіринець», що був своєрідним заповідником для бобрів і лосів. Хоча при масових полюваннях за участю найвищих осіб гинуло багато тварин, у проміжках між полюваннями (а вони були доволі тривалими) вживалися заходи для відновлення чисельності дичини.

Історичні джерела засвідчують, що перші «письмові закони мовою слов'янською» було видано ще в першій половині XI ст. Ярославом Мудрим, Великим князем Київським (978–1054 рр.). Ці закони дістали назву «Правда Руська, або закони Ярославові».

Головною метою цих законів було ствердження особистої безпеки громадян та невід'ємності права власності. Навколишнє середовище, ліси, землі, річки та озера – усе, що там перебувало, мало свого власника. Порушники законів повинні були сплатити власникові вартість пошкодженого майна, а також сплатити в багатократному розмірі штраф у державну скарбницю.

Наприклад, за бобра, узятого з бобрової хатки, було визначено штраф у 12 гривень. За борть посічену винний сплачує 3 гривні штрафу, за дерево – 0,5 гривні, за видирання бджіл – 3 гривні, за сокола або яструба – 3 гривні в скарбницю, за голуба – 9 кун, за куріпку – 9 кун, за качку – 30 кун, за гуску, журавля, лебедя – 30 кун. (1 гривня = 204 г срібла = 50 резанів = 20 ногат = 25 кун. Ногати, резані та куни мали вигляд дрібних шкіряних монет, які ходили тоді в Київській Русі-Україні).

Розвиток землеробства в Україні супроводжувався інтенсивним вирубуванням лісів із викорчовуванням пнів і спалюванням залишків невикористаної деревини. Усе це призводило до посилення ерозії ґрунтів, погіршення кліматичних умов і зникнення окремих тварин, тобто до порушення лісових біоценозів.

Природоохоронні аспекти в законодавстві князя Ягайла.

На межі XIV та XV століть Великий князь литовський Ягайло Владислав (1350–1434) обмежив полювання на території, де нині розташована Біловезька пуща. Було встановлено території для охорони турів, що вже тоді зникали. У 1529 році було складено Статут Великого князівства Литовського зі спеціальними розділами про ліси, гаї, борові дерева, озера, боброві гони, хмільники, соколинні гнізда тощо, у яких докладно розглядався порядок використання різноманітних угідь і окремих природних об'єктів. Порушники цих положень зобов'язані були не тільки відшкодувати завдані власникам збитки, а й нерідко платити великий штраф у державну скарбницю.

Природоохоронні аспекти в законодавстві князя Сигізмунда II.

У Статуті на волоки (1557 р.) Великого князя литовського (з 1529 р.) і короля польського (з 1548 р.) Сигізмунда II (1520 – 1572) уперше було заборонено ловити рибу під час нересту.

Природоохоронні аспекти в законодавстві царя Олексія Михайловича.

Через століття у природоохоронному законодавстві московського царя Олексія Михайловича вперше було заборонено ловити маломірну, тобто менш як 8 вершків (35,5 см) завдовжки, стерлядь. Тоді ж було ухвалено *Соборное уложение* (1649 р.), в якому заборонялось вирубування деревини в засічних та заповідних лісах.

Природоохоронні аспекти в законодавстві імператора Петра I.

На початку XVIII ст. процес промислової революції торкнувся й Російської імперії. У зв'язку з підвищенням попиту на залізо зросло й споживання деревного вугілля. Це потягло за собою підвищене вирубування лісів, у результаті чого збіднювались водні джерела, зринула ерозія ґрунтів, зменшувалась чисельність тварин. За часів Петра I швидкими темпами почали будуватися залізобудівні заводи в околицях Москви й Петербурга, на Уралі. Власникам заводів у безконтрольне володіння було віддано навколишні ліси, які доволі швидко почали зникати під сокирами лісорубів.

Вирубування лісів, особливо в європейській частині Російської держави, утруднювало виконання програми Петра I щодо будівництва морського флоту, і в 1703 році він видав Указ про охорону лісів на берегах річок. Він проголошував заповідними ліси, що розташовувалися на берегах великих річок і перебували на відстані 50 верст від води, та берегах малих річок – на 20 верст. Одночасно було видано низку природоохоронних указів, стосовно охорони заповідних місць, боротьби з браконьєрством, необхідності розведення лісів у степу, укріплення берегів малих річок від розмиву, заборони скидання нечистот у Неву, її рукави і канали. У Москві було почищено «Погані ставки», які після цього почали називатися «Чисті ставки» («Чистые пруды»).

Природоохоронні аспекти в законодавстві наступних правителів Росії.

Наступними правителями Росії ці корисні нововведення не було підтримано, і великі лісові масиви в центрі європейської частини Російської імперії було вирубано, що негативно відбилося на родючості ґрунтів. У 1772 р. у Російській імперії було створено лісове управління, на яке покладался державний контроль за використанням лісів. Усі ліси були поділені на заповідні і не заповідні.

Але петровські закони щодо охорони лісів зачіпали інтереси великих землевласників – поміщиків. Тому Катерина II видала указ, яким дозволялося поміщикам використовувати ліси на власний розсуд. У результаті багато корабельних лісів, у тому числі й в Україні, було знищено.

Тільки у 1796 р. було введено обмеження на вирубування лісу; наприкінці XVIII – початку XIX ст. було видано ще кілька указів щодо встановлення строків полювання, обмеження вилову риби у верхів'ях Волги тощо.

Природоохоронні заходи в XIX ст.

У зв'язку з розвитком водної та вітрової ерозії ґрунтів у степовій частині імперії внаслідок вирубування лісів і розорювання цілинних земель окремі землевласники намагалися охороняти ґрунти від деградації. Перші поєззахисні лісові смуги з'явилися в 1843 р. на території сучасної Волгоградської області; у 1876 р. у Криму поблизу Феодосії вперше почали засаджуватися лісами великі площі в горах; у 1888 р. було ухвалено закон про збереження лісів, а в 1892 р. – закон про полювання. Цими актами було накреслено систему збереження і використання лісових ресурсів і мисливсько-промислових тварин Росії.

У 1883 р. у Росії було видано Положення про видачу дозволу на будівництво промислових підприємств, яке встановлювало три категорії підприємств залежно від створюваного ними забруднення повітря, води тощо; підприємства третьої категорії заборонялося розміщувати в містах.

На рубежі XIX і XX століть у Російській імперії, зокрема й в Україні, зароджується свідомий суспільний рух за зберігання природних ресурсів. Велику роль у ньому відіграли наукові товариства, передові вчені. Одним із ініціаторів охорони природного комплексу степів був І.К.Пачоський. За його порадою власник маєтку Асканія-Нова колишньої Херсонської губернії Ф.Е.Фальц-Фейн у 1889 р. виділив у своєму маєтку ділянку заповідного степу площею близько 600 десятин і кілька дрібних ділянок і цілком виключив їх з експлуатації. У 1898 р. ним було виділено ділянку, на основі якої сформувався заповідник «Асканія-Нова». Ці заповідні місця І.К.Пачоський неодноразово відвідував і вивчав у різні пори року, дав докладний їхній опис.

Природоохоронні заходи на початку XX ст.

У перше десятиліття XX ст. було засновано кілька заповідників, зокрема заповідник у маєтку Пилявін на Волині, де охоронялися зубри, олені, бобри й інші тварини. Суворий заповідний режим існував у лісах на річці Ворсклі, а також на території майбутнього Кримського заповідника.

Відвідини їх припускалися тільки за особливими дозволами, що надавалися лісовою охороною. Важливою подією в історії заповідної справи стало засідання Московського товариства дослідників природи, що відбулося 14 грудня 1906 р. На ньому М. І. Голенкін зробив доповідь «Про зберігання пам'яток природи». Доповідь викликала палке обговорення. У ній досить широко було висвітлено питання охорони і зберігання пам'яток природи на півдні Російської імперії.

Велике значення для розвитку природоохоронного руху мав XII з'їзд російських натуралістів і лікарів, що працював у Москві на зламі 1909 – 1910 рр. Академік І. П. Бородін виступив із доповіддю «Про зберігання ділянок рослинності, цікавих у ботаніко-географічному сенсі». Він звернувся з закликом до вчених сприяти роботі з охорони природи в Росії. Відомий лісівник Г. Ф. Морозов зазначив у своєму виступі, що виділення об'єктів для охорони варто проводити планово, і вони мають характеризувати певну ботаніко-географічну область.

У 1910 році в Україні було засновано «Товариство охорони природи», а через рік при Кавказькому відділі Російського географічного товариства було створено комісію з охорони пам'яток природи на Кавказі.

У 1910 р. у с. Верхня Хортиця (тепер у межах м. Запоріжжя) з Ініціативи народного вчителя природознавства П. Ф. Бузука було організовано «Товариство охоронців природи», що об'єднувало близько 200 осіб. У центрі уваги цього товариства була охорона мальовничих скель і історично знаменитих на весь світ порогів на Дніпрі.

Професор Харківського університету В. І. Талієв, один із найактивніших борців за охорону природи в дореволюційній Україні, запропонував створити друкований орган для пропаганди ідей охорони природи. У 1911 р. він організував при Харківському університеті товариство

аматорів природи (очолював його до 1918 р.). Це забезпечило випуск періодичного журналу «Бюлетень Харківського товариства аматорів природи», що широко пропагував природоохоронні ідеї. У ньому було опубліковано статті В. І. Талієва «Охорона природи» (1913), що вийшли пізніше окремим виданням, про цінні для заповідання «Святі гори» (1914), про деякі рідкісні види рослин на Харківщині (1912, 1915), а також низку інших природоохоронних праць – О.О.Гроссгейма про пам'ятки природи Катеринославської губернії (1914), Г. І. Ширяєва про рідкісні види тварин і рослин (1914, 1915).

У 1912 р. Російське географічне товариство організувало Постійну природоохоронну комісію в Петербурзі. Природоохоронні спілки й товариства, створені в різних містах імперії, провели велику роботу з пропаганди справи захисту природи, створення заказників та інших заповідних місць.

У 1913 р. Товариство аматорів природи організувало в м. Харкові, мабуть, чи не першу у світі виставку з охорони природи з 15 відділами. На ній демонструвалися матеріали про вплив людини на природу, про охорону природи в Західній Європі і Північній Америці, а також у Росії. Виставка мала великий успіх, здобула широкий відгук у пресі. Деякі матеріали її демонструвалися пізніше в Києві.

В Україні працювали також Волинське, Полтавське, Одеське, Кримське, Миколаївське товариства аматорів і дослідників природи. У Києві роботу з охорони природи проводило орнітологічне товариство ім. К. Ф. Кеслера, що організувало курси для підготовки керівників екскурсій у природу. У 1912 р. при Російському географічному товаристві в Петербурзі було створено Постійну комісію, мета якої, як сформулював її І. П. Бородін, «... збуджувати інтерес у широких колах населення і в уряду до питань про охорону пам'яток природи в Росії і здійснювати на ділі зберігання в недоторканності окремих ділянок або цілих місцевостей, зберігання окремих видів рослин і тварин». Комісія намітила впорядкування каталогу пам'яток природи Росії, до цієї роботи було залучено багато товариств і окремих вчених.

Однак царський уряд завжди виявляв чиновницьку байдужість до починань прогресивної наукової громадськості. Яскравим прикладом цього є доля дослідної станції, заснованої В.В.Докучаєвим у колишньому Старобільському повіті Харківської губернії. На цій станції він разом із Г. І. Танфільєвим, М. А. Костичевим займався розробкою питань боротьби із суховіями, іншими важливими проблемами. Після смерті В. В. Докучаєва станція припинила своє існування. Показово й те, що коли Хортицьке товариство охоронців природи звернулося до Петербурзького департаменту землеробства з проханням узяти під охорону держави всі мальовничі скелі і пороги на Дніпрі, департамент відповів: «У Росії немає закону, який захищає красиві краєвиди».

Природоохоронне законодавство за радянських часів.

У 1917 р. було почато деякі заходи щодо створення заповідних територій: Тимчасовий уряд ухвалив націоналізувати колишнє царське полювання в Криму і заснувати замість нього заповідник. Водночас Постійна природоохоронна комісія Російського географічного товариства доручила В. П. Семенову-Тян-Шанському розробити пропозиції щодо розвитку мережі заповідників у Росії.

У перші роки радянської влади було видано близько 100 документів із охорони та раціонального використання природних ресурсів. Основними з них були декрети «Про соціалізацію земель» (27.01.1918), «Про організацію зрошувальних робіт у Туркестані» (17.05.1918), «Про ліси» (27.05.1918), «Про надра землі» (30.04.1920), «Про використання Криму для лікування трудящих» (21.12.1920), «Про охорону рибних та звіриних угідь у Північному Льодовитому океані та Білому морі» (24.05.1921), «Про охорону пам'яток природи, садів та парків» (16.09.1921). «Про охорону лісів Криму» (21.11.1921). Великий вклад у розв'язання цих проблем внесло Всеросійське товариство охорони природи, створене в 1924 р.

У жовтні 1917 р. Російському географічному товариству і департаменту землеробства Росії було подано доповідну записку, в якій пропонувалося заснувати 46 великих заповідників у різних

географічних зонах країни, зокрема й на Україні – у степах Харківської губернії і на Чорноморському узбережжі. У цьому самому році на спільному засіданні Новоросійського і Бессарабського товариств натуралістів, Кримсько-Кавказького гірського клубу і Південно-Російського ентомологічного товариства було розглянуто список перспективних для заповідання місць на Півдні Росії.

У 1918 р. при сільськогосподарському науковому Комітеті Наркомзему України створюється секція охорони природи (пізніше Комісія з охорони природи, що працювала до 1929 р.). У 1919 р. було ухвалено Декрет Ради Народних Комісарів УСРР з охорони лісів. Починають створюватися заповідники. Першим декретом (від 1 квітня 1919 р.) під особливу охорону держави як народний природний парк було взято ділянку цілинного степу із зоо- та дендропарком «Асканія-Нова». У 1921 р. його перейменували в Державний степовий заповідник. Наступне десятиліття (1921–1930 рр.) було періодом активної роботи вчених, державних органів із виділення для заповідання цінних природних комплексів. Саме в цей період засновано більшість нині існуючих заповідників України.

У 1921 р. у районі Києва було засновано заповідник «Конча-Заспа» площею 600 га, що складався із заплавних луків, дубових гаїв, розташованих у заплаві старого річища Дніпра, та озер Конча і Заспа. Заповідник характеризувався розмаїттям ландшафтів, мальовничістю, він мав велике значення для розмноження риби. При заповіднику Наркомземом було засновано рибну станцію, що проводила науково-дослідну роботу зі збільшення запасів риби, особливо цінних її порід, на Середньому Дніпрі. Тут велись і деякі ботанічні дослідження. У 1923 р. було прийнято рішення про створення на площі понад 1 тис. га (включаючи територію, де розташована могила Т. Г. Шевченка) Лісостепоного заповідника ім. Т. Г. Шевченка в районі м. Канева на правому березі Дніпра. Заповідник був не тільки зразком природи українського лісостепу, що має багату флору і фауну, а й становив великий інтерес у геологічному, археологічному та історичному планах. У 1926 р. Наркомзем України організував комісію, що всебічно вивчила природну обстановку території, що ввійшла до заповідника, визначила його межі і запропонувала включити до нього також заплавний острів на Дніпрі біля с. Комарівка.

У період до Другої світової війни велика увага приділялася охороні збережених степових ділянок. Саме в цей період було створено заповідники «Хомутівський степ» (1926), «Кам'яні могили» (1927), «Михайлівська цілина» (1928), Надморські (1927), Піщані – заповідники в пониззях Дніпра (1928), що охоплюють Івано-Рибальчанський масив (увійшов до складу Чорноморського заповідника), ділянки «Буркутських плавнів» і «Старої економії».

Народним комісаріатом освіти було створено заповідники «Академічний степ» біля с. Карлівка (1922 р.) і Парасоцький ліс в окрузі с. Диканька (1923) Полтавської області. У 1923 р. було засновано Кримський заповідник площею 30 тис. га. Він охоплював покриті лісом північні і південні схили Головного Кримського хребта, а також найвищу вершину Криму – г. Роман-Кош (1545 м н.р. м.). У заповіднику проводилися дослідження флори і фауни.

Велике значення мало ухвалення ВЦВК і Радою Народних Комісарів УРСР 16 червня 1926 р. Положення про пам'ятки культури і природи. Відповідальність за утримання, реєстрацію, вивчення пам'яток природи поклали на Народний комісаріат освіти, при якому було створені апарат, очолюваний головним інспектором охорони природи. Було створено чотири крайові інспектури охорони пам'яток природи: Харківська, Одеська, Дніпропетровська і Київська. З метою залучення до справи охорони природи наукових кадрів і громадськості Укрнаукою у 1926 р. були видано інструкції про організацію окружних і місцевих комісій з охорони пам'яток культури і природи, що являли собою периферійні органи крайових інспектур із науково-консультаційними і дорадчими функціями, а також про створення мережі кореспондентів комітетів охорони пам'яток культури і природи. На початку 1930-х років на Україні налічувалося 125 пам'яток природи (42 республіканського і 83 місцевого значення), зокрема таких, що охороняються, садів і парків – 12, орнітологічних пам'яток – 4, вікових дерев – 11, геологічних пам'яток – 8, лісових – 49, степових

– 21, болотних – 10, озерних – 4, заплав річок і кос, що охороняються – 6. Було створено також 130 мисливських заказників. Активну участь у створенні заповідних територій брали Всеукраїнська спілка мисливців і рибалок, Полтавське товариство аматорів природи, Кримське товариство натуралістів, а також Маріупольський і Полтавський краєзнавчі музеї.

Передвоєнне десятиліття характеризувалося активною науково-дослідною роботою у створених заповідниках. Результати досліджень широко висвітлювались у статтях наукових збірників і журналів. Проводилося подальше заповідання цінних у природоохоронному і науковому планах територій. Було організовано новий степовий заповідник «Стрелецький (Стрільцівський) степ», із 1931 р. – заказник, із 1936 р. – заповідник обласного значення, що є залишком відомих із літератури, ще недавно дуже великих Старобільських степів. Кілька інших степових заповідників, що були раніше заповідниками місцевого значення, стали заповідниками обласного значення «Хомутівський степ» (1936), «Кам'яні Могили» (1936), «Михайлівська цілина» (1937). У цей самий період «Академічний степ» і «Конча-Заспа» були скасовані. У 1932 р. на базі Надморських і Піщаних заповідників було створено Чорноморський і Азово-Сиваський.

До початку 1940-х років на Україні налічувалося понад 2 тис. заповідних об'єктів.

Друга світова війна, що принесла багато страждань і бід українському народу, завдала величезних матеріальних збитків народному господарству, природним ресурсам. У перші ж післявоєнні роки держава й уряд, незважаючи на численні труднощі, пов'язані з відновленням народного господарства, приділяли велику увагу питанням охорони природи.

У 1946 р. Радою Міністрів УРСР було затверджено Положення про державні заповідники і пам'ятки природи на території УРСР, в якому вказувалося, що невеликі ділянки природи або цінні об'єкти, що мають природно-історичну цінність, оголошуються пам'ятками природи. Серед них вирізнялися за значенням республіканські та місцеві. Реєстрацію їх було покладено на Головне управління із заповідників при Раді Міністрів УРСР.

З метою залучення широких мас до справи охорони природи в 1946 р. Рада Міністрів УРСР прийняла рішення про створення Українського товариства охорони природи. Спочатку воно об'єднувало лише наукових співробітників, а з 1949 р. значно розширило свій склад. Було прийнято рішення про створення його обласних відділень. Першим головою товариства був академік АН УРСР П. С. Погребняк.

У повоєнний час було видано постанови, найголовніші з яких «Про впорядкування користування колгоспними лісами та поліпшення господарства в них» (травень, 1948 р.), «Про заходи боротьби з забрудненням атмосферного повітря та про поліпшення санітарно-гігієнічних умов населених місць» (травень, 1949 р.) та інші.

У 1949 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про охорону природи на території Української РСР», де відзначалося, що питання про охорону природи набуває особливо важливого значення і має стати об'єктом турботи і піклування радянських, господарських, громадських організацій і всього населення республіки. У післявоєнний час (до 1951 р.) на Україні існувало 11 заповідників, а також Кримський, який тоді ще не входив у межі України.

У 1955 р. Академією Наук СРСР було створено Комісію з охорони природи, на яку покладалась розробка наукових основ збереження та відтворення природних багатств, підготовка рекомендацій щодо природоохоронних заходів у країні, координація наукових досліджень із цієї проблеми.

У 1959 та 1960 рр. вживаються заходи з упорядкування використання та посилення охорони водних ресурсів СРСР. У цей період розробляються також нормативні акти з поліпшення гірничого нагляду, планування та проведення геологорозвідувальних робіт.

Паралельно з розвитком загальносоюзного законодавства з охорони природи удосконалюється природоохоронне законодавство союзних республік, і впродовж 1957–1963 рр. з'являється нова його форма – Закони про охорону природи союзних республік (зокрема,

1960 р. – УРСР). На їх основі було прийнято відповідні рішення місцевих Рад депутатів трудящих, накази та інструкції республіканських міністерств і відомств.

Найважливішими законотворчими документами в розв'язанні питань наукового природокористування того часу були Конституція СРСР (жовтень 1977 р.), постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про посилення охорони природи та поліпшення використання природних ресурсів» (грудень, 1972 р.), «Про додаткові заходи з посилення охорони природи та поліпшення використання природних ресурсів» (грудень, 1978 р.), «Основи водного законодавства Союзу РСР і союзних республік» (грудень, 1970 р.), Закон СРСР «Про охорону й використання тваринного світу» (червень, 1980 р.), Закон СРСР «Про охорону атмосферного повітря» (червень, 1980 р.). Вони визначили не тільки генеральну лінію та програму природоохоронної діяльності, а й відповідальність міністерств, організацій, установ та окремих громадян за охорону природи. Усього протягом 1960–1980 рр. у СРСР було ухвалено понад 100 законодавчих документів, що стосуються охорони навколишнього природного середовища.

У 1960 р. Рада Міністрів УРСР затвердила список найвизначніших парків УРСР, узятих під охорону держави. У 1962 р. було затверджено Положення про державні заповідники Української РСР, що визначило основні завдання заповідників, напрямки їхньої науково-дослідної роботи, режим, порядок охорони і т. ін. У 1963 р. було доповнено список ботанічних садів, а також затверджено список пам'яток природи республіканського значення. Було збільшено площу заповідника «Кам'яні Могили». У 1965 р. було прийнято рішення, спрямоване на значне поліпшення роботи заповідника «Асканія-Нова», і встановлено його площу, що становила 11 тис. га. Цей період характеризується активізацією наукових досліджень у заповідниках. Результати багаторічних досліджень і спостережень учених передавалися до державних органів, що використовували їх у практичній роботі.

Однак подальшому розвитку природоохоронної роботи перешкоджала відсутність єдиного державного органу республіки, який відповідав би за природоохоронну роботу, концентруючи зусилля наукових і державних закладів на розв'язанні актуальних проблем у цій галузі. Таким органом став Державний комітет УРСР з охорони природи, створений у березні 1967 р. Разом з АН УРСР Комітет мав уповноваження вносити пропозиції про необхідні природоохоронні заходи, зокрема про створення заповідників, заказників, пам'яток природи. Створення Комітету відіграло надалі велику роль у розвину заповідної справи і мережі заповідних територій, значно поживавимо наукову працю в цьому напрямку.

У 1968 р. було створено Карпатський, Поліський та Луганський заповідники і відновлено Канівський. У 1973 р. було організовано філію Чорноморського заповідника в Дунайських плавнях, а також заповідники Ялтинський гірсько-лісовий і «Мис-Март'яан». У Луганський заповідник включено було Стрільцівський степ, що раніше входив у Державний степовий заповідник, і Станично-Луганську філію на р. Сіверський Дінець. Згодом до нього було приєднано ділянку Провальський степ (1975). З урахуванням досвіду природоохоронної роботи, накопиченого в Україні і в інших союзних республіках, у перші роки діяльності Держкомітетом було розроблено й затверджено Інструкцію про порядок реєстрації, обліку, охорони й експлуатації пам'яток природи і Положення про охорону пам'яток природи. Було впроваджено єдину систему обліку заповідних об'єктів у республіці та відповідні форми документів (паспорти, охоронні зобов'язання, журнали обліку).

У 1972 р. урядом республіки було затверджено класифікацію заповідних територій, згідно з якою вони поділяються на п'ять категорій – державні заповідники, природні парки, заказники, а також пам'ятки природи, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва республіканського і місцевого значення. У 1978 р. класифікацію було доповнено ще двома категоріями – заказники місцевого значення і заповідні урочища, чим було значно розширено права місцевих рад народних депутатів у розвитку заповідної мережі. На підставі цих рішень Держкомітетом було розроблено і затверджено типові положення щодо виділених категорій.

Велика роль заповідних територій у збереженні генофонду рослинного і тваринний світу, насамперед рідкісних і видів, що перебувають під загрозою. У зв'язку із заснуванням у 1976 р. Червоної книги Української РСР науковими, природоохоронними органами, місцевими Радами народних депутатів за активної участі широкої громадськості було проведено велику роботу з виявлення і заповідання ділянок, де трапляються види, занесені до Червоної книги. Нині в межах територій і об'єктів природно-заповідного фонду УРСР охороняються практично всі види рослин і тварин, занесені до Червоної книги Української РСР. Тільки в заповідниках охоронялося 95 видів флори із 151, занесених до Червоної книги України. Найбільша кількість видів охоронялося в заповідниках гірських регіонів – Ялтинському і Карпатському, що пояснюється великим розмаїттям ландшафтів цих регіонів і докладною вивченістю їхньої флори і фауни.

У зв'язку зі зростанням впливу антропогенних чинників на навколишнє середовище поставлено завдання створення єдиної служби спостереження, моніторингу її стану. Важливою складовою частиною цієї служби є глобальна мережа біосферних заповідників, що являють собою екологічно репрезентативну територію, виділену з метою збереження розмаїття природно-територіальних комплексів і генетичних ресурсів рослинного і тваринного світу, проведення наукових досліджень, моніторингу навколишнього середовища, природоохоронної освіти і підготовки кадрів.

Природоохоронне законодавство після здобуття Україною незалежності.

За роки незалежності України загалом сформовано головні засади державної екологічної політики, визначено довгострокову стратегію розв'язання екологічних проблем. Розв'язання проблем у сфері охорони довкілля має стати пріоритетним напрямком і невід'ємною складовою державної політики у здійсненні соціально-економічних реформ, формуванні умов сталого розвитку країни.

Президент України у посланні до Верховної Ради України 2000 року визначив ключовим завданням забезпечення економічної безпеки України «здійснення на національному, регіональному та об'єктному рівнях найбільш гострих поточних завдань і довгострокових пріоритетів екологічної безпеки та охорони навколишнього середовища, розпиток і вдосконалення законодавчо-правової бази, застосування економічних інструментів (поетапного впровадження платного природокористування) для відтворення та використання природних ресурсів». Реалізація державної екологічної політики потребує впровадження цілісної системи заходів, зокрема правового характеру, спрямованих на створення безпечного стану довкілля для життєдіяльності людини і суспільства.

Протягом останнього десятиріччя в Україні відбувається процес формування системи екологічного законодавства. За цей період ухвалено низку основних нормативно-правових актів, які регулюють майже всі аспекти охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів.

Правові засади екологічної політики закладено в Конституції України, яка визначає обов'язком держави забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, а також гарантує громадянам право на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Підґрунтям екологічних правовідносин виступають норми екологічного законодавства, основу якого становлять Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», а також розроблені відповідно до нього Земельний, Водний, Лісовий кодекси, Кодекс про надра, Закони України «Про природно-заповідний фонд України», «Про охорону атмосферного повітря», «Про тваринний світ», «Про екологічну експертизу», «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», «Про поводження з радіоактивними відходами», «Про відходи».

На виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів за поданням Міністерства охорони навколишнього природного середовища України ухвалено низку нормативно-правових актів, зокрема Закони України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації», «Про загальнодержавну програму формування екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки», «Про

загальнодержавну програму поводження з токсичними відходами», «Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання», «Про внесення змін та доповнень до Водного кодексу України», «Про мисливське господарство та полювання», «Про дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії», «Про ратифікацію Об'єднаної конвенції про безпеку поводження з відпрацьованим ядерним паливом та про безпеку поводження з радіоактивними відходами», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань використання ядерної енергії та радіаційної безпеки», «Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання», «Про Державну програму охорони та відтворення Азовського та Чорного морів».

Проте декларативний характер окремих норм, відсилання до підзаконних актів свідчать про потребу подальшого розвитку та вдосконалення екологічного законодавства. Починаючи з кінця 1999 року зусилля нормотворчої діяльності спрямовані на вдосконалення системи державного управління в рамках започаткованої адміністративної реформи у сфері охорони довкілля, на зміцнення правових засад діяльності Міністерства охорони навколишнього природного середовища України як головного органу в системі центральних та інших органів виконавчої влади з питань охорони довкілля і використання природних ресурсів.

З метою реалізації курсу Президента України, Кабінету Міністрів України на інтеграцію в європейські структури, насамперед до Європейського Союзу, Україна має вжити заходів щодо приведення свого законодавства у відповідність з європейським, а це пов'язано і з реформуванням правової системи у сфері охорони довкілля.

При здійсненні заходів з адаптації екологічного законодавства до законодавства Європейського Союзу Мінприроди керується положеннями Конституції України, Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Союзом, Указу Президента України від 11 червня 1998 р. «Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу», постанови Кабінету Міністрів України від 12 червня 1998 р. № 852 «Про запровадження механізму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу».

Наближенню національного екологічного законодавства до норм і засад Європейського Союзу сприятиме ухвалення законодавчих актів, які мають забезпечити регулювання тих сфер природокористування, що особливо важливі для життєдіяльності людей і стану довкілля, зокрема у сфері охорони атмосферного повітря, охорони та використання вод, забезпечення екологічної безпеки («Про заборону ввезення і реалізації на території України етилованого бензину та свинцевих добавок», Програма зменшення негативного впливу автотранспорту на довкілля, «Про питну воду», «Про екологічну (природно-техногенну) безпеку», «Про екологічну реабілітацію територій використання надр» та ін.).

Удосконалення екологічного законодавства та прискорення процесу його гармонізації із законодавством Європейського Союзу дадуть змогу підвищити рівень регулювання екологічної безпеки, збалансувати правову систему України з погляду екологізації всіх галузей економіки держави і забезпечення її сталого розвитку.

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища».

Вже з перших законотворчих кроків суверенної України визначено основи забезпечення екологічних прав людини. Закон "*Про охорону навколишнього природного середовища*" від 25 червня 1991 року не лише проголошує, але й передбачає систему гарантій екологічної безпеки людини, вносить певну впорядкованість в систему управління в галузі природокористування. Він закріплює право громадян України на безпечне для життя навколишнє середовище. Це невід'ємне право реалізується шляхом участі громадян в обговоренні проектів законодавчих актів та інших рішень в галузі охорони навколишнього

середовища; участі в розробці та здійсненні заходів щодо охорони природного середовища, раціонального використання природних ресурсів; об'єднання в громадські природоохоронні організації; отримання повної і достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища.

У загалі закон містить 72 статті, що розподілені на 16 розділів.

Розділ I – Загальні положення визначає завдання законодавства про охорону навколишнього природного середовища, законодавство України про охорону навколишнього природного середовища, основні принципи охорони навколишнього природного середовища (ст. 3):

- пріоритетність вимог екологічної безпеки;
- гарантування екологічно безпечного становища для життя та здоров'я людей;
- екологізація матеріального виробництва;
- науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства;
- збереження просторової та видової різноманітності й цілісності природних об'єктів і комплексів;
- гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього середовища, формування у населення екологічного світогляду;
- науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє середовище;
- стягнення плати за спеціальне використання природних ресурсів, за забруднення навколишнього природного середовища та зниження якості природних ресурсів;
- вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міжнародного співробітництва.

Розділ II – Екологічні права та обов'язки громадян. *Закон надає громадянам України право* звертатися до суду з позовом на підприємства, установи і організації щодо відшкодування збитків, заподіяних здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє середовище. Він зобов'язує державні органи надавати всебічну допомогу громадянам у здійсненні природоохоронної діяльності та враховувати їхні пропозиції щодо цього.

Згідно з цим Законом *громадяни України мають* не лише права (ст. 9 – 11) , але й *обов'язки* щодо збереження природи (ст. 12), раціонального використання її багатств, дотримання законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

Закон закріплює *екологічні права та обов'язки* громадян України:

- право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище;
- участь в обговоренні проектів законодавчих актів, матеріалів щодо розміщення та реконструкції об'єктів, які можуть негативно вплинути на стан навколишнього природного середовища;
- участь у проведенні громадської екологічної експертизи;
- одержання повної і достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища та його вплив на здоров'я населення;
- право на подання до суду позовів на державні органи, підприємства, установи, організації і громадян про відшкодування збитків, заподіяних їхньому здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Громадяни України *зобов'язані*:

- берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства, здійснювати діяльність із додержанням вимог екологічної безпеки, екологічних нормативів;
- не порушувати екологічні права та законні інтереси інших суб'єктів;
- вносити плату за спеціальне природокористування;

— компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

Закон передбачає, що в Україні громадянам гарантується право загального використання природних ресурсів для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних тощо).

Природні ресурси поділяються на республіканські (загальнодержавні) та місцеві. До республіканських природних ресурсів віднесено територіальні води, природні ресурси континентального шельфу та економічної (морської) зони і поверхневі води, що розташовані або використовуються на території більш, ніж однієї області; лісові ресурси; види рослин і тварин, занесені до Червоної книги України; природні ресурси в межах об'єктів природно-заповідного фонду республіканського значення; корисні копалини, за винятком загальнопоширених.

Закон визначає повноваження Верховної Ради України та місцевих рад народних депутатів, органів управління (Кабінету Міністрів України, виконавчих і розпорядчих органів місцевих рад народних депутатів) в галузі охорони навколишнього природного середовища (Розділ III Повноваження рад у галузі охорони навколишнього середовища). Спеціально уповноваженим органом управління в цій галузі є Міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки (Мінекобезпеки України), створене в 1995 році.

У Розділі IV закріплюються повноваження органів управління в галузі охорони навколишнього середовища. Закон надає широкі *повноваження громадянським об'єднанням* (ст.21), зокрема:

- брати участь у проведенні спеціально уповноваженими органами перевірок виконання підприємствами, установами та організаціями природоохоронних планів і заходів;
- проводити громадську екологічну експертизу і обнародувати її результати;
- одержувати інформацію про стан навколишнього природного середовища і джерела його забруднення;
- виступати з ініціативою проведення республіканського та місцевих референдумів з питань охорони навколишнього природного середовища;
- подавати до суду позови про відшкодування збитків, заподіяних внаслідок порушення екологічного законодавства.

Розділ V – спостереження, прогнозування, облік та інформація. Розділ VI регламентує екологічну експертизу в галузі охорони навколишнього середовища. Законодавчо закріплена її обов'язковість. Позитивний висновок державної екологічної експертизи є підставою для відкриття фінансування за всіма проектами і програмами, реалізація яких без такого висновку забороняється. Крім державної, Закон передбачає інші форми екологічної експертизи – громадську, наукову, які проводяться незалежно від державної.

За Розділом VII визначаються мета та завдання стандартизації і нормування в галузі охорони навколишнього середовища; екологічні стандарти та нормативи. Державні стандарти в галузі охорони навколишнього середовища проголошуються обов'язковими. Визначена система екологічних нормативів: гранично допустимі концентрації забруднюючих речовин у навколишньому середовищі, гранично допустимі й тимчасово узгоджені викиди і скиди забруднюючих речовин; гранично допустимі рівні шуму, електромагнітного випромінювання та інших шкідливих впливів, а також норми і правила радіаційної безпеки; норми і правила природокористування, які встановлюються і вводяться в дію Міністерством охорони здоров'я та Мінекобезпеки України.

У Розділі VIII Контроль і нагляд у галузі охорони навколишнього середовища визначаються завдання контролю в галузі охорони навколишнього природного середовища (ст. 34), які полягають у забезпеченні додержання вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища всіма державними органами, підприємствами,

установами та організаціями, незалежно від форм власності і підпорядкування, а також громадянами.

Державний контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища здійснюється Радами та їх виконавчими і розпорядчими органами, спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, його органами на місцях та іншими спеціально уповноваженими державними органами (ст. 35). Державному контролю підлягають використання і охорона земель, надр, поверхневих і підземних вод, атмосферного повітря, лісів та іншої рослинності, тваринного світу, морського середовища та природних ресурсів територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони республіки, природних територій та об'єктів, що підлягають особливій охороні, стан навколишнього природного середовища. Порядок здійснення державного контролю за охороною навколишнього природного середовища та використанням природних ресурсів визначається цим Законом та іншим законодавством України.

Згідно до ст. 36 Громадський контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища здійснюється громадськими інспекторами охорони навколишнього природного середовища згідно з Положенням, яке затверджується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів. Громадські інспектори охорони навколишнього природного середовища:

а) беруть участь у проведенні спільно з працівниками органів державного контролю рейдів та перевірок додержання підприємствами, установами, організаціями та громадянами законодавства про охорону навколишнього природного середовища, додержання норм екологічної безпеки та використання природних ресурсів;

б) проводять перевірки і складають протоколи про порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища і подають їх органам державного контролю в галузі охорони навколишнього природного середовища та правоохоронним органам для притягнення винних до відповідальності;

в) подають допомогу органам державного контролю в галузі охорони навколишнього природного середовища в діяльності по запобіганню екологічним правопорушенням.

Органи громадського контролю в галузі охорони навколишнього природного середовища можуть здійснювати й інші функції відповідно до законодавства України.

До ст. 37 здійснюється прокурорський нагляд за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища. Законом передбачено, що в разі необхідності у складі органів Прокуратури України можуть створюватися спеціалізовані екологічні підрозділи.

Розділами IX та X регулюються використання природних ресурсів та економічний механізм забезпечення охорони навколишнього середовища.

Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" у розділі XI визначає поняття екологічної безпеки та заходи щодо її забезпечення, екологічні вимоги до розміщення, проектування, будівництва, реконструкції, введення в дію підприємств та інших об'єктів, про застосування мінеральних добрив, засобів захисту рослин, токсичних хімічних речовин; передбачає заходи щодо охорони навколишнього природного середовища від шкідливого біологічного впливу, шкідливого впливу фізичних факторів та радіоактивного забруднення, від забруднення виробничими, побутовими та іншими відходами.

У Законі дається поняття зон надзвичайних екологічних ситуацій (екологічної катастрофи, підвищеної екологічної небезпеки) (Розділ XIII).

Згідно до Розділу XV встановлюється дисциплінарна, адміністративна, цивільна і кримінальна відповідальність за екологічні правопорушення. Основними з них є:

– порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище;

- порушення норм екологічної безпеки;
- порушення вимог законодавства про проведення екологічної експертизи;
- допущення наднормативних, аварійних, залпових викидів і скидів у навколишнє природне середовище;
- самовільне використання природних ресурсів, перевищення лімітів та порушення інших вимог використання природних ресурсів;
- невжиття заходів щодо попередження та ліквідації екологічних наслідків аварій та іншого шкідливого впливу на навколишнє природне середовище;
- порушення природоохоронних вимог при зберіганні, транспортуванні, використанні, захороненні хімічних, токсичних та радіоактивних речовин, виробничих, побутових та інших відходів;
- відмова від надання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища, джерела його забруднення та інше.

За розділом XVI Законом передбачено, що Україна приєднується до всіх видів міжнародного співробітництва у галузі охорони природи та раціонального використання природних ресурсів, яке здійснюється шляхом укладання договорів, угод, а також участі в природоохоронній діяльності ООН, інших урядових і неурядових організацій.

Питання для самоконтролю:

1. Загальні поняття екологічного інспектування.
2. Типи норм природоохоронного законодавства за їх значенням.
3. Види контролю.
4. Методи захисту довкілля.
5. Які головні природоохоронні аспекти були в законодавстві до XVIII ст.?
6. Надайте характеристику головним природоохоронним заходам в законодавстві XVIII – XX ст.
7. Які характерні риси природоохоронного законодавства радянських часів?
8. Чи змінилося природоохоронне законодавство після здобуття Україною незалежності?
9. Надайте загальну характеристику Закону "Про охорону навколишнього природного середовища".
10. Які розділи та статті Закону закріплюють екологічні права та обов'язки громадян України?
11. Які повноваження мають громадські об'єднання за Законом "Про охорону навколишнього природного середовища"?
12. Якими розділами Закону "Про охорону навколишнього природного середовища" регламентується стандартизація, нормування, контроль і нагляд у галузі охорони навколишнього середовища?
13. Яка відповідальність існує за екологічні правопорушення?